

Шановні студенти 3-го курсу!

Зважаючи на те, що карантин в Україні продовжений, наші заняття також будуть продовжуватися в дистанційному режимі. Тому до кінця семестру пропонується така програма:

Патопсихологія:

- Замість лекції з курсу «Патопсихологія», що повинна була бути прочитана студентам 3-го курсу 26 травня в межах дистанційної форми навчання вам треба буде написати реферат на тему: «Розлади емоційно-вольової сфери», висвітливши наступні питання:
Розлади емоційної сфери та методи їх виявлення; Розлади вольової сфери та методи їх виявлення в клініці.

Зважаючи на кінець семестру прохання відповідний матеріал надіслати не пізніше 29 травня, щоб я могла перевірити роботи і надати Вашим старостам результати за цю роботу і загальні підсумкові бали в перший робочий день червня.

Етнопсихологія:

- Замість семінарського заняття з курсу «Етнопсихологія», що повинно було відбутися 27.05.2020, в межах дистанційної форми навчання вам треба буде написати реферат на тему: «Міжетнічне ставлення», висвітливши наступні питання: Етноцентризм і культурний релятивізм; Етнічна толерантність; Формування толерантності.

Зважаючи на кінець семестру прохання відповідний матеріал надіслати не пізніше 29 травня, щоб я могла перевірити роботи і надати Вашим старостам результати за цю роботу і загальні підсумкові бали в перший робочий день червня.

Допоміжні матеріали:

4. Міжетнічні відносини

4.1. Міжетнічне ставлення

4.1.1. Етноцентризм і культурний релятивізм –

Етноцентризм – (від грец. Ethnos – плем'я, група, народ і лат. centrum – центр, осередок) – схильність людини сприймати і оцінювати явища навколишньої дійсності з позиції «своєї» етнічної спільноти, що розглядається

як еталон. Сутність етноцентризму як суспільно-психологічного явища зводиться до наявності сукупності масових ірраціональних позитивних уявлень про свою етнічну спільність як про якесь «ядро», навколо якого групуються етнічні спільності. Разом з тим характерна для етноцентризму фіксація рис свого етносу не обов'язково має на увазі формування негативного або навіть ворожого ставлення до представників інших етнічних спільнот. Характер етноцентризму визначається типом суспільних відносин, ідеологією, змістом національної політики, а також особистим досвідом індивіда.

Як і будь-яке інше соціально-психологічне явище, етноцентризм не може розглядатися як щось тільки позитивне або тільки негативне, ціннісне судження про нього абсолютно неприйнятне. Хоча етноцентризм часто виявляється перешкодою для міжгрупової взаємодії і є явищем, що обтяжує відносини між різними соціальними групами і їх представниками, в той же час етноцентризм сприяє збереженню їх самобутності, закріпленню їх особливостей. За обмеження чи повного зникнення етноцентризму процес асиміляції йшов би набагато швидше. До того ж етноцентризм є потужним стимулом внутрішньогрупової консолідації.

Поняття етноцентризму було введено в науку американським соціологом У. Самнером, який, власне, і зробив його знаним і значно поширеним у наукових колах. У 1906 році У. Самнер дав визначення цьому поняттю. На його думку, етноцентризм – це таке «бачення речей, за якого своя група виявляється в центрі всього, а всі інші порівнюються з нею або оцінюються з посиланням на неї». У наступні роки термін «етноцентризм» став широко використовуватися в соціальній психології, соціології та етнографії. В останні десятиліття дослідники розглядають етноцентризм як властиву людям властивість сприймати і оцінювати життєві явища крізь призму традицій і цінностей власної етнічної групи, яка виступає в якості еталона або оптимуму. При цьому еталонним може вважатися все, що завгодно: релігія, мова, національна кухня, традиційний одяг тощо.

М. Бруер і Д. Кемпбелл у 1976 році виділили основні ознаки етноцентризму, а саме:

- сприйняття і оцінка елементів своєї культури – норм, ролей і цінностей – як «природних» і незаперечно «правильних», а елементів інших культур – як «неприродних» і «неправильних»;
- погляд на звичаї та традиції своєї групи як на універсальні;
- уявлення про те, що для людини природно співпрацювати з членами своєї групи, надавати їм допомогу, перевагу своїй групі, пишатися нею і не довіряти і навіть ворогувати з членами інших груп. Остання ознака як специфічний механізм міжгрупового сприйняття набуває з часом і самостійного найменування – **інгруповий фаворитизм**, тобто стратегія міжгрупового сприйняття й міжгрупової поведінки, що базується на тенденції за будь-яких умов всіляко сприяти власній групі (інгрупі) і її членам порівняно з іншими групами (аутгрупами).

Етноцентризм є дуже поширеним соціально-психологічним феноменом. М. Бруер і Д. Кемпбелл виявили етноцентризм у всіх тридцяти етнічних спільнотах у трьох країнах східної Африки, які вони досліджували. До своєї групи представники всіх цих народів ставилися з більшою симпатією, більш позитивно оцінювали її моральні чесноти і досягнення.

Проте треба зазначити, що ступінь вираженості етноцентризму в різних спільнотах буває різним. В своїй найслабшій формі етноцентризм не несе в собі ворожого ставлення до інших груп і може поєднуватися з терпимим ставленням до міжгрупових відмінностей. Більше того, в цій формі він не обов'язково охоплює всі сфери життєдіяльності. Так, в дослідженні М. Бруера і Д. Кемпбелла під час оцінки групових досягнень фаворитизм був значно слабшим, ніж під час оцінки інших аспектів. Третина спільнот оцінювала досягнення, як мінімум, однією з чужих груп вище, ніж власні досягнення. Таку форму етноцентризму,

за якого некритичне ставлення не поширюється на всі властивості і сфери життєдіяльності своєї групи і робляться спроби зрозуміти і об'єктивно оцінити чужу культуру, дослідники називають **доброзичливим**, або **гнулким**, етноцентризмом.

На противагу цій формі вчені виділяють так званий **войовничий** етноцентризм. В цьому випадку люди не тільки виносять судження про чужі цінності, виходячи з власних, але й нав'язують їх іншим. Войовничий етноцентризм виражається в недовірі або навіть ненависті щодо інших груп та звинуваченні їх у власних невдачах.

Войовничий етноцентризм використовується в реакційних доктринах, які санкціонують захоплення і пригнічення інших народів. Крайній ступінь етноцентризму виражається в формі **делегітимізації**, тобто категоризації групи або груп у супернегативних соціальних категоріях, що виключаються з реальності прийнятних норм і цінностей. Делегітимізація максимізує міжгрупові відмінності і включає в себе усвідомлення беззаперечної переваги своєї групи. Полегшують делегітимізацію дійсно значні відмінності в зовнішності, нормах, мові, релігії та інших аспектах культури. Її метою є повна диференціація своєї та чужої груп аж до виключення останньої з роду людського. В цьому випадку членів чужої групи називають «зміями», «паразитами», «щурами» або представляють «відьмами», «вампірами», «демонами». Це переводить їх у категорію «нелюдей» і дозволяє чинити з ними так, як заборонено чинити з собі подібними – з людьми: перетворювати на рабів, знущатися, вбивати.

Прикладами етноцентристської делегітимізації вважається ставлення перших європейських поселень до корінних жителів Америки, а також ставлення до «неарійських» народів у нацистській Німеччині. Так, етноцентризм, впроваджений у расистську ідеологію надання переваги арійцям, виявився тим механізмом, за допомогою якого німці прийшли до

переконання, що євреї, цигани та інші меншини – це «недолюди», які не мають права на життя.

На питання про те, які чинники обумовлюють існування етноцентризму в тій чи іншій його формі, автори дають різні відповіді. За одними дослідниками, кореневі причини лежать в особливостях культури. Так, існують дані, що представники колективістичних культур більш етноцентричні, ніж члени культур індивідуалістичних. Але іншими авторами було виявлено, що саме в колективістичних культурах, де превалюють цінності скромності і гармонії, міжгрупова упередженість менше – наприклад, полінезійці демонстрували менше надання переваг своїй групі порівняно з європейцями.

Інші вчені першочерговими чинниками певного ступеню етноцентризму вважають соціальні чинники – систему соціальних відносин суспільства, об'єктивний характер міжетнічних відносин. За наявності конфлікту між етнічними спільнотами та інших несприятливих соціальних умов етноцентризм може виявлятися в дуже яскравих формах і ставати дисфункціональним як для індивіда, так і для групи.

Величезну роль у формуванні етноцентризму певного ступеня має прийнята в суспільстві система виховання. Цікаві приклади щодо цього наводить Т. Г. Стефаненко. Так, жителів Китаю в давнину виховували в переконанні, що саме їх батьківщина – це «пуп Землі» і сумніватися в цьому не доводиться, тому що сонце сходить і заходить на однаковій відстані від Піднебесної. Етноцентризм у його великодержавному варіанті був характерний і для радянської ідеології, за якої навіть маленькі діти в СРСР знали, що «починається Земля, як відомо, від Кремля». Подібне виховання приносило свої плоди. В дослідженні, проведеному Т. Г. Стефаненко в останні роки існування СРСР, досліджувані – студенти з десяти країн – повинні були «заселити» нежилу планету жителями своєї і ще восьми країн, використовуючи для цього «порожню» карту з двома півкулями. У радянських студентів були виявлені

несприятливі тенденції: вони розміщували свою країну або на цілій півкулі, або в центрі малюнка так, що вона межувала з усіма іншими державами і займала левову частку території. Останній варіант є яскравим проявом феномену «пупа Землі» (зараз швидше сказали б – «імперського мислення») і був виявлений у молодих людей ще з двох країн – Ірану та Єгипту. У решти досліджуваних нічого подібного виявлено не було. Для них було характерно прагнення якимось чином об'єднати країни на новій планеті. А кожен п'ятий учасник дослідження навіть помістив в центрі малюнка чужу країну – нейтральну (Австрію, Швейцарію) або ту, що досягла на той час найвищих досягнень в економіці (Японію).

В етнології в першій половині XX століття виникла школа **культурного релятивізму**. Вона виникла як негативна реакція на європейський етноцентризм, який вбачав у неєвропейських народах риси варварства і дикості. Основні ідеї культурного релятивізму були сформульовані Ф. Боасом, який першим висловив думку про самоцінність окремих культур. Її розвинули і підтримали А. Кребер, Р. Бенедикт, М. Герсковіц та інші, розробивши в підсумку ідею культурного релятивізму. Прихильники культурного релятивізму проголошують ідею неможливості порівняння культурних типів різних народів, вимірювання їх єдиним масштабом, а тим більше – погляд на них через призму власної культури, оскільки, на їх думку, кожна культура – це унікальна система цінностей, не порівнянних між собою. Тому кожна культура повинна розглядатися як замкнута система специфічних форм існування.

Основними положеннями ідеї культурного релятивізму стали наступні:

- всі культури мають рівні права на існування незалежно від рівня їхнього розвитку;
- цінності кожної культури відносні і виявляють себе тільки в рамках і межах цієї культури;
- європейська культура є лише одним зі шляхів культурного розвитку, інші культури унікальні й самобутні і йдуть власними шляхами розвитку;

- для кожної культури характерні різні етнокультурні стереотипи поведінки, які становлять основу системи цінностей культури.

Культурний релятивізм є переконання, що поняття і цінності культури не можуть бути повністю перекладені іншою мовою, їх важко зрозуміти представникам інших культур; що конкретний культурний артефакт (наприклад, ритуал) слід розуміти з точки зору більшої символічної системи, частиною якої він є.

Культурний релятивізм нелегко підтримувати, коли ми стикаємося з культурами, чия практика або переконання суперечать нашим власним. Наприклад, у Франції головні хустки, які носять багато ісламських жінок, – хіджаб – були заборонені. Для французів ця заборона важлива, оскільки вона допомагає підтримувати їх розуміння світського суспільства і гендерної рівності. Але накладання цих своїх цінностей на людей іншої культури може сприйматися як етноцентризм і, отже, стає спірним.

А ось приклад ще одного серйозного конфлікту, який стався на ґрунті різних підходів до оцінки тієї самої ситуації – з позиції етноцентризму і з позиції культурного релятивізму. У переддень чемпіонату світу з футболу 2002 року, який відбувався у Японії і Південній Кореї, Товариство захисту тварин погрожувало розпочати міжнародну кампанію-бойкот ігор у Кореї, якщо південнокорейська влада не введе заборону на «варварський звичай» вживання у їжу м'яса собак. Керівник ФІФА – Й. Блаттер – навіть вислав до корейського керівництва листа, сформульованого у зневажливому тоні. У листі Й. Блаттер зажадав покласти край знущанню з «найкращого друга людини». На що отримав відповідь: «Пес традиційно є ВАШИМ другом, а не нашим. Крім того, ми не обурюємося, що французи їдять жаб і слимаків, китайці – гадюк, а японці – готують свою традиційну страву – суші – нарізаючи ще живу рибу. Чому

ж нам має бути заборонено вживати нашу традиційну їжу – страви із собачатини?»

Таким чином, особливістю культурного релятивізму є те, що він розглядає поведінку людей інших культур без упередження, відштовхуючись від їх власної цінності, рівній цінностям інших культур, а не спираючись на культуру спостерігача, яка приймається ним за точку відліку як стандарт правильного. Культурний релятивізм прагне до *розуміння* інших культур замість того, щоб оцінювати їх як «дивні». Форми культурного релятивізму варіюють від більш м'яких до більш суворих, але його прихильники однакові в тому, що різні норми і цінності формуються в певних соціальних контекстах. І саме те, як ці норми склалися, що впливало на ці процеси, має бути проаналізовано для розуміння тих чи інших специфічних культурних проявів.

4.1.2. Етнічна толерантність

Поняття толерантності. Вивчення феномену толерантності в останні роки стає досить популярним як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології (А. Асмолов, 2003; Н. Лебедева, 2002; Г. Солдатова, Л. Шайгерова, 2003; І. Шкуратова, 2003; Р. Вітенберг, 2001; Г. Бреслав, 2014 та ін.). Особлива увага приділяється проблемі етнічної і расової толерантності, їх стихійному розвитку та цілеспрямованому формуванню. Популярність і актуальність цієї проблеми обумовлені тим, що саме в формуванні толерантності багато дослідників бачать спосіб профілактики і запоруку запобігання всіляких форм міжособистісних і міжгрупових, в тому числі міжетнічних, конфліктів. Разом з тим саме поняття толерантності не сприймається ще в науковому середовищі однозначно і досі широко дискутується. Основні точки зору зводяться до наступних.

Згідно з першою толерантність сприймається як терплячість, як смиренність із наявними розбіжностями, що супроводжується гальмуванням зовнішніх проявів негативних емоцій, почуттів, поведінкових реакцій і т. п., що виникають під час зустрічі з людиною, яка має несхожі зовнішні характеристики або погляди на світ, що належить до іншої культури, релігії, етносу або раси. Деякі дослідники розширюють це розуміння, підкреслюючи

боротьбу суб'єкта не тільки з зовнішніми проявами власних негативних почуттів і емоцій, але включаючи в поняття «толерантність» придушення самих цих емоційних станів.

Інша точка зору говорить, що толерантність – це не стільки смиренність із чимось несхожим і боротьба зі спричиненими ним негативними емоціями або зовнішніми проявами, скільки визнання за іншою людиною права бути іншим, сприйняття такої ситуації як належної і природної. Це ставлення не викликає негативних емоційних станів, воно супроводжується спробами зрозуміти суть наявних розбіжностей і знайти компромісний варіант в поведінці або поглядах, якщо в цьому є необхідність.

Нарешті, ще один варіант інтерпретації поняття «толерантність» базується на відношенні до відмінностей як до позитивного моменту, як до цінності, якою треба дорожити. В цьому випадку співіснування різних поглядів і зразків поведінки сприймається як потенціал взаємозбагачення, як розширення спектру можливостей і, відповідно, більший ресурс не тільки для власної адаптації, а й для інновації.

Таким чином, типологія основних точок зору на поняття «толерантність», на нашу думку, може бути побудована з урахуванням двох основних критеріїв: ставлення до чогось несхожого, яке не збігається з власним, і способу вирішення цього протиріччя. Що стосується першого параметра – відношення до несхожого, то теоретично можливі три варіанти ставлення: негативне, нейтральне і позитивне. Що ж стосується шляхів вирішення цього протиріччя, то вони лежать у діапазоні від найбільш нетолерантного варіанту (що виражається в неприйнятті ніяких відмінностей і вираженні цього неприйняття в спробах «переробити» іншу людину на свій лад і на свій смак, в різних формах дискримінації, в небажанні взаємодії з такими людьми і т. п.) до максимально толерантної поведінки (що полягає в прийнятті іншої людини такою, якою вона є, в «святкуванні» несхожості як додаткового ресурсу власного особистісного зростання і розвитку).

Незалежно від розглянутих нюансів у трактуванні поняття «толерантність» більшість дослідників вкладає в нього позитивний емоційний зміст і акцентує

увагу на необхідності формування такого суспільно корисного феномену. Однак хотілося б звернути увагу на те, що навіть у цьому немає повної однастайності, і багато вчених продовжують міркувати над питанням: «А чи завжди і чи будь-яка толерантність хороша?» Де та межа, яка відокремлює толерантність від безпринципності та готовності прийняти або принаймні не засуджувати аморальні чи нелюдські погляди? Чи можна бути толерантним до фашизму, расизму, насильству, геноциду і т. п.?

Вікова динаміка толерантності. Проблема вікових змін толерантності може бути розглянута в двох аспектах: як проблема стихійного розвитку толерантності і як проблема її цілеспрямованого формування. Ми вважаємо введення цього розмежування досить корисним, хоча і розуміємо його умовність. Дійсно, чи можна насправді говорити про «стихійне формування» чого-небудь? Адже насправді індивід не живе на безлюдному острові, він живе в суспільстві, серед людей, які більш-менш свідомо формують у ньому певні якості і риси. Інша справа, що в одному середовищі мета сформувати щось є усвідомленою, а в іншому – ні, і, звичайно ж, істотно розрізняються самі форми і способи цього формування. У цьому підрозділі ми зупинимося лише на проблемі так званого «стихійного» формування толерантності.

Прийнято вважати, що за найбільш ранньої інтерпретації толерантності остання розумілася як конструкт, що диференціює індивідів. При цьому у різних авторів цей конструкт міг ототожнюватися з певними конкретними формами його прояву. Так, одним із найбільш істотних проявів толерантності вважався **догматизм**. Скориставшись відповідним методичним інструментом – «шкалою відкритості-догматизму» – можна було з'ясувати, до якого з полюсів тяжіє той чи інший досліджуваний і, тим самим, віднести його до толерантних або інтолерантних людей.

У 1980-х роках традиційні погляди на толерантність-інтолерантність як індивідуально-диференціюючий конструкт, показники якого варіюють від низьких до високих балів у рамках одного виміру, зазнали істотних змін. Толерантність почала розглядатися як психологічний феномен, що змінюється

в рамках соціально-когнітивного континууму розвитку. Відповідні емпіричні дослідження були проведені Р. Енрайтом та Д. Лапслі в 1981 році. У якості досліджуваних у них виступили учні 3-го, 7-го і 12-го класів звичайних шкіл США. Процедура експерименту полягала в наступному: школярам пропонувалися для вирішення будь-які моральні дилеми (наприклад, у певній ситуації допомогти товаришеві або послухати вчителя). Коли випробуваний якимось чином вирішував цю задачу і пояснював своє рішення, йому пропонувалося прослухати записане на магнітофоні альтернативне рішення тієї ж задачі, зроблене нібито іншим учнем тієї ж статі і віку, а потім задавалися питання про ставлення випробуваного до цього другого учня. В результаті аналізу відповідей досліджуваних на ці питання авторами була запропонована наступна схема розвитку толерантності:

0 рівень – нерозуміння того, що можна критикувати думку іншого;

1 рівень – інтолерантне ставлення до іншого;

2 рівень – толерантне ставлення до іншого;

3 рівень – відмова від оцінки іншого без додаткової інформації.

Згідно з авторами виділена послідовність аналогічна соціально-когнітивному розвитку в області прийняття ролі (Р. Селман, 1976) і морального розвитку (Л. Кольберг, 1976), тобто на першому рівні людина приймає тільки одну перспективу (свою), відкидаючи інші; на другому рівні людина розглядає свою і чужу перспективи як взаємовиключні, але однаково валідні. На третьому рівні людина демонструє системну перспективу, пов'язуючи людей і їхні погляди в одну психологічну систему, вірячи, що погляди – це лише один із критеріїв для оцінки людей.

На думку авторів, толерантність у своєму розвитку, таким чином, зазнає певної послідовності, що співвідноситься з соціально-когнітивним розвитком людини і в інших сферах її життєдіяльності. З їх точки зору, інтолерантність завжди передує толерантності, тому якщо дорослий демонструє інтолерантність, то це треба трактувати як затримку або відставання в його соціально-когнітивному розвитку.

Наведений приклад дослідження розвитку толерантності, що став класичним, розглядав тільки один вид толерантності – толерантність до інших поглядів. Однак паралельно в психології вивчалися і інші види толерантності: політична, расова, етнічна, релігійна і т. п. Як правило, ці роботи проводилися різними вченими, а їхні результати не співвідносилися. К. Сігельман та Дж. Тоеббен спробували подолати цей розрив із тим, щоб зрозуміти, як співвідноситься між собою розвиток толерантності до інших поглядів і розвиток політичної толерантності, яка у цих авторів розумілася як готовність поширити базові права (зокрема, право на свободу слова) на індивідів, чії погляди оцінюються негативно. Для оцінки політичної толерантності тестувалася готовність дозволити тому, хто пропонує будь-яку ідею, виступити з нею публічно. Оцінка варіювала від 1 – «відмова у виступі» до 5 – «максимальне сприяння виступу».

Новим порівняно з описаним вище дослідженням стало також розширення індикаторів толерантності. Якщо в роботі Р. Енрайта та Д. Лапслі в якості показників толерантності розглядалася тільки оцінка людини, що дотримується протилежної думки, то в їїй роботі автори поглибили цей індикатор (пропонуючи не тільки оцінити, погана чи хороша ця людина, але і оцінити ступінь її кмітливості), а також додали до цього індикатора і низку інших: оцінку самої ідеї (від 1 – «жахлива» до 5 – «хороша») і оцінку бажання вступати у взаємодію з тим, хто її пропонує – мати його в якості сусіда і в якості гостя у себе вдома (від 1 – «мінімум бажання» до 5 – «максимум»).

В цьому експерименті взяло участь 108 школярів: 2-го (середній вік 7,8 років); 5-го (середній вік 10,7 років) і 8-го (середній вік 13,9 років) класів. Їм пропонувалося для оцінки п'ять ідей (чотири неприємні для них і одна – приємна): заборонити розмовляти не тільки на уроках, а й на перервах; прибрати місто; здавати іспити публічно; відібрати всіх домашніх тварин; ввести додаткову перерву в заняттях. Після прослуховування кожної пропозиції дитина повинна була оцінити за відповідною 5-бальною шкалою саму ідею; того, хто пропонує її; бажання взаємодіяти з пропонуючим і готовність дозволити йому її пропагувати.

Результати проведеного опитування показали, що в рамках першого вікового періоду (від 7,8 до 10,7 років) спостерігався виразний перехід до більш нейтральної або навіть позитивної оцінки тих, хто пропонує ідеї, які оцінюються дітьми негативно. Тобто можна було б припускати, що толерантність у цьому віковому періоді зростає. Однак дослідники відзначають, що в цьому ж періоді з віком спостерігається менш позитивна оцінка тих, хто пропонує хороші ідеї. Іншими словами, очевидно, точніше було б говорити про те, що з віком відбувається все більша диференціація ідеї і носія, тому оцінка ідеї (будь вона негативною або позитивною) все менш жорстко обумовлює оцінку її носія.

В рамках другого вікового періоду дослідники відзначали суттєвий розвиток політичної толерантності, як вона тут розуміється, тобто лояльність випробовуваних до вираження будь-яких ідей у мові та до їх публічної пропаганди.

Одним із найбільш цікавих результатів проведеної роботи вважається висновок про вікову незмінність такого індикатора толерантності, як бажання взаємодіяти з тими, хто пропонує негативні ідеї. Показники цього критерію в усіх досліджуваних вікових групах залишаються незмінно низькими. Таким чином, дані опитувань показують, що певні аспекти толерантності змінюються з віком по-різному: ставлення до тих, хто пропонує негативно оцінювані ідеї, поліпшується; політична толерантність (тобто лояльність до вираження їх у мові) зростає, а ось бажання взаємодіяти з тими, хто пропонує їх, залишається у всіх вікових групах стабільно низьким.

Описані вище дослідження підтверджують ідею про те, що в молодшому шкільному віці відбувається розвиток такого аспекту толерантності, як толерантність до носія несхожих поглядів, ідей, зразків поведінки і т. п., причому процес переходу з одного стану в інший має цілком певний вектор: від меншої до більшої толерантності, що суперечить поглядам багатьох вчених попереднього періоду (наприклад, поглядам Г. Оллпорта на дитину як на найтолерантнішу істоту). Дослідження також підтверджують ідею про зв'язок між посиленням толерантності і розвитком когнітивної сфери дитини. Однією з

робіт, що поглиблює розуміння цього зв'язку в рамках вивчення такого виду толерантності, як расова толерантність, стало лонгitudне дослідження расових забобонів А. Дойль та Ф. Абоуд.

Це дослідження фокусувалося на змінах расових забобонів і їх компонентів із дитячого садка по 3-й клас і взаєминах між цими змінами і змінами в соціальних когніціях (освоєння принципу збереження, примирення соціальних перспектив, сприйняття схожості між расами і несхожості індивідів у межах раси і т. п.). В результаті проведеного дослідження було показано, що расові забобони знижуються від садочка до 3-го класу. Але найбільш важливим в цій роботі стало те, що тут вдалося показати, за рахунок чого відбувається зниження забобонів. Як виявилось, позитивна оцінка білих і негативна оцінка чорних із віком не змінюються, однак наростають так звані *«зустрічні упередження»* (тобто позитивна оцінка аутгруп – у цьому випадку представників негроїдної раси – і негативна оцінка білих). Саме за рахунок формування зустрічних упереджень і йде зниження забобонів. Іншими словами, згідно з дослідниками, хоча етноцентричні упередження не знижуються у дітей у цьому віковому періоді, вони засвоюють додаткові атитюди, що йдуть врозріз із забобонами (тобто вони починають розуміти, що представники негроїдної раси мають і хороші риси, а представники європеїдної – і деякі погані). А це, на думку авторів, підтверджує і поглиблює ідею про те, що зниження забобонів у цьому віці пов'язане з соціально-когнітивним розвитком (зі змінами в сприйнятті міжрасової схожості і перцептивною диференціацією в межах раси), а не є стабільною індивідуальною характеристикою.

В останні роки вчені все частіше відзначають, що під час розгляду питання про розвиток толерантності необхідно більше уваги приділяти змістовній стороні оцінюваної ідеї, оскільки людина може бути до чогось толерантною, а до чогось ні. Досить яскраво остання думка звучить в роботах К. Вайнриб, Л. Шоу, К. Майану. Для аналізу змістовної сторони ідеї дослідники вводять кілька критеріїв:

1. Тип несхожих поглядів. Автори скористалися класифікацією поглядів, запропонованою свого часу С. Ашем, і поділом їх на «моральні» (наприклад, «це (не) нормально принижувати учнів») та «інформаційні» (наприклад, «навчити учнів можна шляхом їх приниження, коли вони роблять помилки»).

2. Контекст несхожих поглядів: поділяються чи не поділяються суспільством ті несхожі погляди, які існують у людини? Іншими словами, є чи нема «культурного контексту»?

3. Параметри толерантності: автори зупинилися на вимірі чотирьох параметрів: толерантності до поглядів; до їх вираження у мові; до їх вираження в дії і до людини, яка їх дотримується.

В якості досліджуваних виступили 160 осіб, що утворили чотири рівновеликі вікові групи, середній вік яких відповідав 7,3 років, 10,4 років, 13,6 років і 20,1 років. Матеріалом стали короткі історії, що описують людину, залучену до шкідливих або несправедливих дій у силу своїх моральних або інформаційних переконань, із якими досліджуваний не згоден.

Згідно з отриманими результатами головним джерелом варіативності толерантності досліджуваних є її параметр. Так, у всіх вікових групах найбільш толерантно випробовувані ставилися до поглядів, менш толерантно – до їх вираження у мові, ще менш – до людей, які їх дотримуються, і найменш толерантно – до їх прояву в поведінці. У молодшій віковій підгрупі 20 % дітей продемонстрували наскрізну інтолерантність, тобто за всіма параметрами, чого не спостерігається пізніше, коли толерантність за різними параметрами диференціюється. Однак, на думку авторів, це не є проявом інтолерантності у молодших, а швидше функцією їх понять про більш тісний зв'язок уявлень і поведінки. Тому швидше за все саме вікові зміни в уявленнях про зв'язки між поглядами і поведінкою (а не зміни в глобальній соціально-когнітивній структурі) лежать в основі збільшення з віком толерантності до поглядів і їх відображення у мові.

У відповідності з отриманими результатами вік впливає на толерантність до поглядів і їх вираження у мові: з віком толерантність за обома параметрами зростає. Толерантність до дій залежить від того, наскільки вони культурно

схвалювані (якщо дії схвалюються суспільством, то толерантність вища). Толерантність до людей, які мають несхожі погляди, залежить від типу таких поглядів – інформаційні ці погляди або моральні. Згідно з отриманими даними більш толерантно ставляться до людей, які дотримуються несхожих інформаційних поглядів, тобто вони не погані, а такі, що, на погляд досліджуваних, помиляються.

Таким чином, дослідники показали, що немає єдиного глобального конструкту толерантності. Толерантність і інтолерантність завжди співіснують і є продуктом роздумів і зважувань. При цьому для кожного параметра толерантності існують свої закономірності і регулятори.

Формування толерантності

У 1977 році Дж. Елліот, вчитель молодших класів у містечку Райсвілл, поставила перед собою завдання формування толерантного відношення до інших як засіб профілактики в майбутньому забобонів і дискримінаційної поведінки випускників школи. В якості досліджуваних виступили її учні, діти, які навчалися в школі і належали до дуже гомогенної групи – всі вони жили в сільській місцевості, були білими, англосаксами і протестантами. Дж. Елліот вирішила, що для їх нормального психологічного розвитку важливо дати відчуття дітям, що таке інтолерантне відношення і дискримінація. Експеримент складався з трьох етапів.

На першому етапі Дж. Елліот розділила учнів третього класу за кольором очей. При цьому вона сказала дітям, що блакитноокі люди кращі від карооких – вони розумніші, приємніші, чесніші і т. п. Кароокі учні повинні були надіти на шию спеціальні комірці з тканини, щоб відразу можна було визначити, що вони належать до неповноцінної групи. Блакитноокі отримали особливі привілеї: вони могли довше грати на перерві, в кафетерії їм давали другу порцію їжі, їх частіше хвалили в класі і ставили відмінні оцінки.

Минуло кілька годин після початку експерименту, в класі сформувалася мініатюрна модель суспільства з забобонами. Якщо раніше діти були

згуртованою, дружною групою, то як тільки виник поділ, з'явилися проблеми. Блакитноокі діти відчували себе чудово, вони сміялися над кароокими, відмовлялися з ними грати, розповідали щось погане про них вчителю, придумували для них нові обмеження і покарання, побилися з ними в шкільному дворі. «Неповноцінні» кароокі діти засумували і впали в депресію. У той день, коли проводився експеримент, вони показали на контрольній роботі погані результати.

Другий етап: на наступний день Дж. Елліот поміняла стереотипи, що відносяться до кольору очей. Вона сказала учням, що зробила жахливу помилку. Насправді кароокі діти набагато кращі від блакитнооких. Вона веліла карооким дітям надіти свої комірці на тих, у кого блакитні очі. Кароокі з радістю виконали вказівку вчительки. Ситуація змінилася на протилежну – кароокі взяли реванш.

Третій етап: на третій день Дж. Елліот пояснила учням, що познайомила їх з поняттями «забобони» і «дискримінація», щоб вони змогли зрозуміти, що значить бути кольоровим у суспільстві з переважно білим населенням. Діти обговорили свої почуття і переживання за два дні.

Через кілька років Дж. Елліот зустрілася зі своїми колишніми учнями, які стали вже дорослими людьми. Вони зберегли спогади про цей експеримент, говорили, що отриманий ними в цьому експерименті досвід сильно вплинув на все їхнє подальше життя. Завдяки переживанням, пережитим у дитинстві, учні Дж. Елліот стали ставитися до оточуючих більш толерантно і краще за інших усвідомлювали, де, коли і як проявляється дискримінація.